

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ

Əl yazması hüququnda

GÜNEL FƏTTAH QIZI BEHBUDOVA

AZƏRBAYCANDA ƏLİLLƏRİN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL-İQTİSADI
İNTEQRASIYASI İSTİQAMƏTLƏRİ

5304.01 – “İqtisadi fəaliyyət növləri”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın
AVTOREFERATI

Bakı – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

**texnika elmləri doktoru,
prof. M.H.Məmmədova**

Rəsmi opponentlər:

**iqtisad üzrə elmlər doktoru,
prof. R.K.İsgəndərov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent K.H.İsayev**

Aparıcı təşkilat :

**Azərbaycan Dövlət Əmək və
Sosial Münasibətlər Akademiyası**

Müdafiə “15” oktyabr 2015-ci il saat 11:00 -da Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdindəki D.02.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəh., Azadlıq prospekti 34, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**D.02.141 Dissertasiya
Şurasının Elmi katibi,
texnika üzrə elmlər doktoru,
professor**

Ə.M.Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə davamlı iqtisadi inkişaf yolu seçmiş Azərbaycan Respublikasında dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri sırasında əlillərə öz insani, xüsusən də məşğulluq sahəsində mövcud hüquqlarını həyata keçirməsi üçün imkanlar yaradılması mühüm yer tutur. Uzun illər ərzində əlillərə münasibətdə siyasət xeyli dəyişmiş, əsasən sosial müavinət və xidmətlə məhdudlaşan tədbirlərdən onların reabilitasiyası və cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasına doğru mühüm addımlar atılmış, beynəlxalq normalara uyğun qanunvericilik formalaşmışdır. Qüvvədə olan qanunvericilik əlillərin ictimai həyata integrasiyasını, habelə onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi kimi konsepsiyaların və proqramların həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Əlilliyi olan insanların cəmiyyətə və əmək fəaliyyətinə uyğunlaşması, özlərini şəxsiyyət kimi təsdiqləməsi, psixoloji maneə-lərin aradan qaldırılması, maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, özlərini cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi hiss etməsi çox vacib sosial-iqtisadi məsələlərdəndir.

Əlillərin sosial-iqtisadi münasibətlərə integrasiyasının əsas vasitələrindən biri onların təhsili və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasıdır. Təcrübədə əlillərin işə düzəlməsi mürəkkəb və çoxşəhəli prosesdir ki, burada da bir çox maneələr mövcuddur. Bunun nəticəsidir ki, bir çox hallarda işləyən əlillərin sayı onların ümumi sayının çox az hissəsini təşkil edir. 2013-cü ilin əvvəlinə olan məlumata görə Azərbaycanda əlillərin yalnız 6,6%-i işləyir.

Ölkədə əlilliyi olan insanların sağlam şəxslərlə bərabər imkanlar əldə etmələrinə şəraitin yaradılması məqsədini güdən sosial siyasətin formalaşması üçün əlillərin təhsili və məşğulluğu sahəsində operativ təhlillərin aparılması və problemin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi xüsusi elmi tədqiqat tələb edir. Belə tədqiqatın aparılmasında rəsmi statistik məlumatlarla yanaşı alternativ məlumatların əldə edilməsi üçün əlillər arasında sosioloji sorğuların keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında əlillərin əmək potensialının düzgün qiymətləndirilməməsi, işəgötürənlərin əlilliyi olan insanları işə götürməkdə maraqlı olmaması, qanunvericidə əlillər üçün nəzərdə tutulmuş kvotalara əməl olunmaması, cəmiyyətdə əlillərə əmək fəaliyyətinə yararsız insanlar kimi münasibət göstərilməsi, əlillərin iqtisadi fəallığının aşağı olması, öz hüquqlarını tam bilməməsi və s. səbəblər nəticəsində əlillərin məşğulluğu problemi tam həllini tapmamışdır.

Beləliklə, əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası vasitələrinin, o cümlədən onların əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma imkanlarının araşdırılmasına, bu sahədə problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki əhəmiyyət daşıyan təklif və tövsiyələrin işlənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Bütün bu deyilənlər seçilən mövzunun aktuallığını şərtləndirmiş, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini əsaslandırmış, əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası ilə bağlı məsələlərin iqtisadi araşdırmalarda kifayət qədər işlənməməsi problemin qoyuluşunu, məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Son vaxtlarda əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası, onların məşğulluğu, əmək potensialının formalaşdırılması, sosial- peşə reabilitasiyası məsələləri bir çox alimlərin və mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Xarici elmi ədəbiyyatda G.Quinn, T.Degener, L.Dominelli, M.Pristli, T.Tinklin, D.Xoll və s. tədqiqatçılar tərəfindən əlilliyi olan insanların problemləri və onların həlli yolları sosioloji təhlil obyektinə kimi, əlillərin məşğulluğu, sosial-peşə reabilitasiyası və cəmiyyətə integrasiyası məsələləri A.Reyli, R.Yeo, M.Saxton, D.Kaplan, M.Oliver, P.Weelman, Z.Yılmaz, E.Mehmet, F.Erdoğan və başqalarının əsərlərində sosial-iqtisadi baxımdan tədqiq olunmuşdur.

Əlillərin reabilitasiyası və cəmiyyətə integrasiyası istiqamətlərində tədqiqatlar rus alimləri V.N.Zyazin, N.M.Belkova, M.Qarsiya-İser, N.B.Qaşenina, E.K.Naberuşkina, O.V.Novojilova, K.A.Topilin, A.V.Osadçix, M.N.Reut, Y.A.Averina, S.N.Kavokin, Y.Yarskaya-Smirnova, T.V.Zozulya və başqaları tərəfindən daha geniş aspektlərdə, yəni əlillərə münasibətdə sosial siyasətin həyata keçirilməsi, əlillərlə bağlı dövlət məşğulluq orqanlarının fəaliyyəti, əlillərin əmək potensialı və iqtisadi fəallığı, məşğulluğu, təhsili və s. istiqamətlərdə aparılmışdır.

Azərbaycanda əhalinin ümumiyyətlə sosial müdafiəsi məsələləri T.Ə.Quliyevin, Ş.M.Muradovun, R.K.İsgəndərovun, əlilliyin tibbi aspektləri Ş.İ.Mahalovun, R.Q.Eyvazovun, D.M.Xəlilovanın, əlillərin sosial müdafiəsi, peşə reabilitasiyası, iqtisadi fəallığı və cəmiyyətə integrasiyası məsələləri M.H.Məmmədovanın, N.Q.Quliyevanın, S.R.Bayramovanın və başqalarının elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Lakin, adları çəkilən və çəkilməyən alimlərin əsərlərinin elmi və praktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasının elmi-nəzəri, institusional və hüquqi

əsasları, əlillərin məşğulluğunun aşağı səviyyədə olması səbəbləri və onların aradan qaldırılması yolları zəif şəkildə tədqiq olunmuşdur. Təqdim edilən dissertasiya işində problemə kompleks yanaşmaya cəhd edilmişdir.

Bütün bu deyilənlər dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası probleminin sosial-iqtisadi aspektlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, əlillərin məşğulluğunun mövcud vəziyyətinin və perspektiv imkanlarının qiymətləndirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasında əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin və tövsiyələrin işlənməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasna dair elmi-nəzəri yanaşmaların öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi;
- əlillərin məşğulluğunun onların cəmiyyətə inteqrasiyasının əsas vasitəsi olduğunun əsaslandırılması və işə düzəlmə yollarının tədqiq edilməsi;
- əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası prosesini çətinləşdirən və ləngidən amillərin sistemləşdirilməsi və müəllif mövqeyinin formalaşdırılması;
- Azərbaycanda əlillərin sosial müdafiəsinin və məşğulluğunun təmin olunması ilə bağlı fəaliyyətin qanunvericilik əsaslarının təhlili;
- Azərbaycanda əlilliyin sosial-demoskopik profilinin müəyyənləşdirilməsi və əlillərin məşğulluq problemlərinin tədqiqi;
- əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası sahəsində xarici təcrübənin öyrənilməsi və Azərbaycanda mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi;
- əlilliyi olan insanların ictimai həyatda sərbəst iştirakını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərə əməl olunması vəziyyətinin öyrənilməsi;
- əlillərin iqtisadi fəallığının və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi yollarının tədqiqi və cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin olunması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası prosesi, obyektini isə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan insanlar təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyini problemlə bağlı rəsmi statistik məlumatlar, Respublikanın müvafiq Nazirliklərinin materialları, Beynəlxalq təşkilatların sənədləri və məlumatları, rəsmi saytlar, müəllifin iştirak etdiyi sosioloji tədqiqatların nəticələri, yerli və xarici ölkələrin nəşrləri, problem üzrə beynəlxalq və yerli konfrans və seminarların materialları, müvafiq qanunvericilik sənədləri və dövlət proqramları təşkil edir.

Tədqiqat işinin metodoloji və nəzəri əsaslarını əlilliyin sosial-iqtisadi mahiyyəti və xüsusiyyətləri, əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası, o cümlədən onların iqtisadi fəallığı və məşğulluğu məsələlərinə dair elmi-nəzəri yanaşmalar, xarici ölkə və Azərbaycan alimlərinin əlillərin məşğulluğunun tədqiqi sahəsində elmi-tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları, dövlət proqramları, sərəncamlar, qərarlar və təlimatlar təşkil edir.

Tədqiqat üsulları və aparatları. Tədqiqat iqtisadi-statistik, sosioloji və müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə üsullarına əsaslanır.

Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyi əlilliyi olan insanların cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası vasitələrinin, o cümlədən onların məşğulluq imkanlarının qiymətləndirilməsi və bu sahədə perspektiv istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Əsas elmi nəticələr aşağıdakılardır:

- əlillərin məşğulluğunun onların cəmiyyətə inteqrasiyasının əsas vasitəsi olduğu əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanda əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsini tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər əhatə dairəsinə görə qruplaşdırılmışdır;
- Azərbaycanda əlilliyi olan insanların ictimai həyatda sərbəst iştirakı və məşğulluğunun təmin olunması qanunvericilik və ona əməl olunması baxımından qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda əlilliyin sosial-demoqrafik profili müəyyən-ləşdirilmiş və əlilliyin dəyişmə dinamikası qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası sahəsində mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir;
- əlillərin məşğulluğunun təmin olunması üçün işəgötürənlərin həvəsləndirilməsi, habelə dəstəklənən məşğulluq proqramları vasitəsi ilə bu insanların cəmiyyətə inteqrasiyasına şərait yaradılması zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- cəmiyyətə inteqrasiya prizmasından əlillərin iqtisadi fəallığının və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi yolları aşkarlanmışdır;

- əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışını asanlaşdırma biləcək peşələr müəyyənləşdirilmişdir;

- əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasının təmin olunması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti əlilliyi olan insanların cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasına dair nəzəri-metodoloji yanaşmaların tədqiqi əsasında əlillərin məşğulluğunun onların cəmiyyətə integrasiyasının əsas vasitəsi olduğunun əsaslandırılması, əlillərin cəmiyyətə integrasiyası prosesini çətinləşdirən və ləngidən amillərin sistemləşdirilməsi və bu prosesin nəzəri-metodoloji əsaslarının inkişafından ibarətdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri əsasında işlənmiş konkret metodiki və praktiki tövsiyələr əlilliyi olan insanların cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası baxımından praktiki əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflər elmi tədqiqat institutlarında, əlil vətəndaşların məşğulluğunun təmin olunması yönündə hüquqi-normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsində, əlillərin məşğulluğunun perspektiv dövr üçün təmin edilməsi məqsədi ilə inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin nəticələri Qafqaz Universitetinin Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi Konfransında, Azərbaycan Texniki Universitetinin “Azərbaycanda yüksək texnologiyaların texniki-iqtisadi problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransında, “Enerji, regional integrasiya və sosial-iqtisadi inkişaf” mövzusunda 2-ci Beynəlxalq Konfransda, Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin Elmi Şurasında məruzə edilmiş və müzakirələr aparılmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələri üzrə dərc olunmuş materiallar. Dissertasiya işinin mövzusu üzrə 3,2 çap vərəqəi həcmində 2 tezis və 5 məqalə, o cümlədən xaricdə 1 məqalə (ingilis dilində) nəşr edilmişdir.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, əlavələr və 125 adda ədəbiyyat siyahısı olmaqla 154 səhifədən, o cümlədən 9 cədvəl, 26 şəkil, 1 formul və 5 əlavədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, obyekt, metodoloji və nəzəri əsasları, informasiya mənbəyi, tədqiqat usulları və aparatları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, işin aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

“Müasir dövrdə əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasının nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsildə əlilliyin sosial-iqtisadi mahiyyəti və xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, “əlillik” anlayışına aydınlıq gətirilmiş, əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyasına dair klassik və müasir elmi-nəzəri yanaşmalar öyrənilmiş və sistemləşdirilmiş, əlillərin məşğulluğunun onların cəmiyyətə integrasiyasının əsas vasitəsi olduğu əsaslandırılmış və işədüzləmə yolları tədqiq edilmişdir.

Fəsildə həmçinin əlillərin cəmiyyətə integrasiyası prosesini çətinləşdirən və ləngidən amillər sistemləşdirilmiş və müəllif mövqeyi formalaşdırılmışdır.

Əlillik fiziki və sosial maneələrdən dolayı ictimai həyatda digər fərdlərə bərabər səviyyədə iştirak imkanlarının itkisi və ya əskikliyidir.

Cəmiyyətdə əlillərə münasibətdə sosial siyasətin formalaşmasında nəzərə alınan əlillik modelləri şərti olaraq iki yerə bölünür: köhnə (ənənəvi) və yeni (sosial) modellər. Elmi ədəbiyyatda nəzərdən keçirilən əlilliyin ənənəvi modelləri fərdin hər hansı bir qabiliyyətinin məhdudlanmasına və yaxud tamamilə məhrum olmasına söykənir: mənəvi (dini) modeli - əlillərin cəmiyyətə mənəvi cəhətdən adaptasiya oluna bilməməsinə, tibbi model - xəstəliyə, iqtisadi model - əmək qabiliyyətsizliyinə, funksional məhdudluq modeli - daha geniş mənada qabiliyyətsizliyə, reabilitasiya modeli - əlilliyi olan insanın cəmiyyətə uyğunlaşdırılmasına. Bu modellərə əsaslanan milli sosial siyasət konsepsiyaları əlillər üçün ayrı-ayrı sosial qəfəslərin yaradılmasına istiqamətlənmişdir ki, bu da əlilləri passiv sosial-peşə davranışına təhrik etməyə və onların statusunun aşağı salınmasına gətirib çıxarmışdır.

Əlilliyin sosial modelində isə əlillərin qüsurlarına deyil, onların ətraf mühitlə və bütövlüklə cəmiyyətlə dinamik qarşılıqlı əlaqəsi kimi səciyyəvi aspektlərə diqqət yetirilir. Bu modelə görə, fiziki cəhətdən məhdudiyyətli şəxslərin müasir iqtisadi mühitə sosial integrasiyası, müasir innovasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlimi, reabilitasiya xidmətləri sisteminin təkmilləşdirilməsi, onların ictimai həyatda fəal iştirakına, habelə fərdi maraq və qabiliyyətlərinə uyğun həyat sürmələrinə imkanların yaradılması sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən olmalıdır.

Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası prosesini çətinləşdirən və ləngidən bir sıra amillər vardır. Bunlardan qanunvericilik bazasının təkmil olmamasını, sosial-məişət infrastrukturunun əlillər üçün əlverişli olmamasını, onlar üçün münasib iş yerlərinin olmamasını, əlillərin öz sağlamlığı ilə bağlı yaranmış vəziyyətlə barışmamasını, inteqrasiya prosesinin fərdin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılılığını, ailədaxili münasibətlərin gərginləşməsini və s. qeyd etmək olar.

Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasının əsasında onların reabilitasiyası dayanır. Əlillərin reabilitasiyasının əsas məqsədi onların cəmiyyətə sosial inteqrasiyasıdır, yəni əlillərin cəmiyyətin fəaliyyətinin və həyatının əsas sahələrində fəal iştirakı, sağlam insanlara şamil olunan və insan həyatının müxtəlif sahələri (təhsil, peşə əldə etmək, əmək hüquğunun reallaşdırılması və s.) ilə bağlı sosial strukturlara daxil olmasıdır. Əlillərin reabilitasiyasının əsas aspektlərinə tibbi, fiziki, psixoloji, peşə, sosial və iqtisadi aspektlər aid edilir.

Müşahidələr göstərir ki, əlillərin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasında aşağıdakı əsas problemlər vardır:

- əlçatmazlıq - sosial-məişət xidmətlərindən istifadə etməkdə çətinliklər;
- əlverişsiz məşğulluq şəraiti. Əlillər adətən az gəlirli, perspektivsiz, çox vaxt müvəqqəti (mövsümi) əməklə məşğuldurlar. İşləyən əlillərin böyük qismi ağır fiziki işlərdə, o cümlədən əkinçilik və inşaat sahələrində, az qismi isə səhiyyə, maliyyə, kiçik ticarət və təhsil sektorlarında fəaliyyət göstərilir.

- təhsil alma imkanlarının məhdudluğu. Əlil insanların təhsil xidmətlərindən tam olaraq istifadə imkanları aşağı səviyyədədir. Belə vəziyyət fərdin inkişafına, iş imkanlarına və cəmiyyətə inteqrasiyasına mənfi təsir edən amillərdəndir.

- sosial risklər. İş tapmaqda çətinlik çəkən insanların yoxsullaşması və ictimai həyatdan təcrid olunma riskləri yüksəkdir. Əlillər arasında yoxsulluq səviyyəsi orta hesabla 70%-dən çoxdur.

Əlillərin təhsili və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması onların cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlərə inteqrasiyasının əsas vasitələrindəndir. Əmək fəaliyyəti əlil insanların şəxsiyyətinin özünü təsdiqinə, əlillərlə sağlam insanlar arasındakı psixoloji baryerin aradan qaldırılmasına imkan verir. Lakin bir çox hallarda işəgötürənlər tərəfindən əlillərin əmək hüquqları pozulur, onlar müxtəlif bəhanələrlə işdən azad olunur və ya işədüzəlmədə süni maneələrlə rastlaşırlar. Buna baxmayaraq, əlil insanların öz peşə və ixtisaslarına uyğun əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanları yarandıqda, onların bir çoxu qiymətli işçilər və müvəffəqiyyətli iş adamları olduqlarını və

işləmək qabiliyyətinin olmadığı haqqında təsəvvürlərin yanlış olduğunu sübut edirlər.

Reallıqda əlillərin işə düzəlməsi mürəkkəb və çoxşahəli prosesdir ki, burada da bir çox maneələr mövcuddur: mühit baryeri; vətəndaş cəmiyyətinin tam inkişaf etməməsi; cəmiyyətdə baş verən sosial, mədəni və siyasi porosələr nəticəsində yaranan əlverişsiz şərait; əlillərin təhsil səviyyəsinin və peşə səriştəsinin lazımı səviyyədə olmaması səbəbindən əmək haqqının aşağı olması; əlillər üçün iş yerlərinin qanunda nəzərdə tutulmuş kvotalaşdırılmamasının reallaşdırılmasındakı problemlər və s.

Müxtəlif ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun özünəməşğulluq da daxil olmaqla açıq (rəqəbatlı) məşğulluq, qorunan (və ya təminatlı) məşğulluq, dəstəklənən məşğulluq və sosial müəssisələrdə məşğulluq kimi formaları mövcuddur. Bu formaların həyata keçirilməsi üçün əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: məşğulluq xidməti; işə düzəlmə məqsədi ilə təlim; maliyyə dəstəyi; texniki və fərdi dəstək; kvota sistemi; ayrışdırıcılıq əleyhinə qanunvericilik; maarifləndirici iş; əlillərin əmək məsələlərinin həlli; peşəyönümü üzrə məsləhət vermə; məlumatlandırma, monitorinq və qiymətləndirmə.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox sayda beynəlxalq, regional və milli qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinə, bunların həyata keçirilməsi üçün alətlərin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bütün dünyada məhdud imkanlı insanlar hələ də diskriminasiyaya məruz qalır, onların məşğulluq hüquqları pozulmaqda davam edir. Əlillərin iqtisadi fəallığı sağlam insanlara nisbətən 2 və daha çox dəfə aşağıdır. Əlillər əsasən ixtisas tələb edilməyən və aşağı əməkhaqqı ödənilən işlərdə çalışmaq məcburiyyətindədirlər. Əgər beynəlxalq müqavilələrdə götürülmüş öhdəliklər lazımı səviyyədə yerinə yetirilsəydi, bütün insanların, o cümlədən də əlillərin cəmiyyətin həyatında tam hüquqlu üzvlər kimi iştirakı təmin olunmuş olardı. Lakin, bu gün bütün dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, bu sahədə ciddi tədbirlərin və proqramların həyata keçirilməsinə ehtiyac olmasın.

“Azərbaycanda əlillərin cəmiyyətə integrasiyasının mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi” adlanan ikinci fəsildə əlillərin sosial müdafiəsini və məşğulluğunu tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əhatə dairəsinə görə qruplaşdırılmış, beynəlxalq öhdəliklərin prioritet istiqamətləri əsas götürülərək təhlil edilmiş və boşluqlar aşkarlanmışdır.

Statistik məlumatlar və sosioloji tədqiqat materialları əsasında əlilliyin dəyişmə dinamikası təhlil edilmiş və sosial-demoqrafik profili

müəyyənləşdirilmiş, əlillərin məşğulluq vəziyyəti araşdırılmış, bu sahədə mövcud problemlər göstərilmiş, əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası sahəsində xarici təcrübə öyrənilmiş və Azərbaycanda mövcud vəziyyət təhlil edilmişdir.

Əlilliyi olan insanların ictimai həyatda iştirakını və məşğulluğunu tənzimləyən qanunvericiliyə əməl olunması vəziyyəti gözdən əlillərin təmsalında tədqiq edilmiş, əlillərin əmək bazarına çıxışı sahəsində mövcud olan problemlərin həlli üçün yalnız qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin kifayət olmadığı, əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışının asanlaşdırılması üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin, bu işdə işəgötürənlərin həvəsləndirilməsinin, habelə dəstəklənən məşğulluq proqramları və sosial müəssisələr vasitəsi ilə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasına şərait yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Hər bir dövlət, sivil cəmiyyət əlillərə və onların qayğılarına normal yanaşmağa, həmin şəxsləri fəal ictimai həyata cəlb etməyə çalışır, cəmiyyətin bütün üzvləri kimi onlara da bərabər iş, təhsil və digər hüquqların verilməsinə, hətta daha üstün şəraitin yaradılmasına can atır. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq standartlara əsaslanan hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğuna meyl sosial cəhətdən zəif, o cümlədən əlil vətəndaşların sosial müdafiəsində öz əksini tapır. Belə ki, əlil insanların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən BƏT və BMT Konvensiya və Təvsiyələrinə tərəfdar çıxmış və qanunvericilikdə beynəlxalq normaların əsas müddəaları nəzərə alınmışdır.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsini və məşğulluğunu tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər əhatə dairəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların, o cümlədən əlil insanların hüquqlarını ifadə edən sənədlər; 2) bilavasitə əlil insanların hüquqlarına aid olan sənədlər; 3) əlil insanların xüsusi kateqoriyalarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən sənədlər; 4) proqram xarakterli sənədlər.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq normalara uyğun formalaşmış qanunvericilik sistemi əlilliyi olan insanların məşğulluğu və sosial müdafiəsi üçün geniş imkanlar açır və bu məsələnin dövlətin daima diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin sosial müdafiəsi və onların cəmiyyətə integrasiyası məqsədi ilə potensial imkanlarının tam istifadəsinə lazımi şəraitin yaradılması

istiqamətində formalaşmış Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində bəzi boşluqlar mövcuddur. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri, o cümlədən əlilləri işlə təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş kvotaların yerinə yetirilməsində və əlavə iş yerlərinin yaradılmasında işəgötürənlərin həvəsləndirilməsi mexanizmi yoxdur;

- əlillərin işə düzəldilməsi üçün nəzərdə tutulan kvotanı təmin etməyən və ya onları işə qəbul etməkdən imtina edən idarə, müəssisə və təşkilatlara qanunvericilikdə nəzərdə tutulan inzibati məsuliyyət növlərinin tətbiq edilməsi qənaətbəxş deyildir;

- əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alıb şikəst olmuş, eləcə də peşə xəstəliyi nəticəsində işləməyən I və II qrup əlillərin və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yaşa görə pensiya yaşına çatanaqədər pensiyada olduqları müddət sığorta stajına daxil edilmir ki, bu da onların maddi təminatına zərər vurur.

Beləliklə, əlillərə münasibətdə həyata keçirilən siyasət sahəsində bir sıra nailiyyətlərin əldə olunmasına baxmayaraq, əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası istiqamətində aparılan islahatların davam etdirilməsi üçün qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi və orada olan boşluqların aradan qaldırılması məqsədmüvafiqdir.

Əlillər fiziki imkanlarının məhdudluğu üzündən əmək həyatında sağlam insanlar qədər iştirak edə bilməsələr də, bu və ya digər dərəcədə əmək fəaliyyətinə cəlb olunurlar. Bu zaman əlilliyi olan şəxsin sosial-demoqrafik vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, peşə və ixtisası, potensial imkanları, maraq dairəsi, sosial statusu və s. nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, 2014-cü ilin əvvəlinə Azərbaycan əhalisinin 5,7%-i, yəni 537,6 min nəfəri əlilliyi olan şəxslər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlardır. Halbuki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən dünya əhalisinin 15 faizi əlilliyi olan şəxslərdir. Azərbaycan əhalisinin hər 1000 nəfərinə düşən əlillərin sayı ildən-ilə sabit olaraq artmış və bu artım 2014-cü ildə 2007-ci ilə nisbətən 16,3% təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə əlil hesab edilən 18 və yuxarı yaşda olan şəxslərin say dinamikasındakı dəyişilmələr müxtəlif illərdə kəskin fərqlənir və heç bir oyektiv qanunauyğunluğa tabe olmur. Belə vəziyyət bir neçə səbəblə izah oluna bilər: 1) səhiyyə sistemində yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində əvvəllər ölümlə nəticələnən bir çox xəstəliklərin müalicəsi imkanlarının genişlənməsi və bunun da öz növbəsində əlillərin sayının artmasına gətirib

çıxarması; 2) ilkin əlillərin qeydiyyatında müəyyən məhdudiyyətlərlə bağlı olaraq, onların sayının süni olaraq azaldılması; 3) çoxsaylı yol qəzaları, texnogen qəzalar və s.

2007-2013-cü illər ərzində ilk dəfə əlil hesab edilən 18 və yuxarı yaşlı şəxslərin 18 yaşdan yuxarı əhalinin tərkibində xüsusi çəkisi 1,5 dəfə artmışdır. İlk əlillərin böyük əksəriyyətini 35 yaşdan yuxarı insanlar təşkil edir ki, bu da gənclər arasında əlilliyin xeyli aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Belə vəziyyət məşğulluq nöqtəyi-nəzərindən münasibdir. Çünki, əmək bazarında sağlam və rəqabətə davamlı gənc işçi qüvvəsi üstünlük təşkil edir. Lakin, ölkə iqtisadiyyatında sağlam, əməkqabiliyyətli insanlarla yanaşı, fiziki qüsurlu və qismən əməkqabiliyyətli şəxslər, başqa sözlə əlilliyi olan insanlar da çalışırlar. Onların iqtisadi fəallığı, əmək fəaliyyəti ilə və sahibkarlıqla məşğulluğu həm özlərinin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı prizmasından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən bu əhali kateqoriyasına münasibətdə həyata keçirilən geniş miqyaslı sosial yönümlü tədbirlər nəticəsində onların sosial ödənişlərində artım dinamikası müşahidə edilir. Belə ki, 2006-2013-cü illər ərzində əlilliyə görə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 3,3 dəfə, sosial müavinətlərin məbləği isə 2,6 dəfə artırılmışdır. Lakin, bu insanlar yalnız dövlət tərəfindən verilən pensiya və müavinətlər hesabına öz maddi və mənəvi tələbatlarını ödəyə bilmirlər. Əlilliyə görə sosial müavinətlərin məbləğinin əlilliyə görə pensiya məbləğindən xeyli aşağı olması birincilərin daha aztəminatlı kateqoriya kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Təhlil göstərir ki, əlilliyə görə sosial müavinət alanların sayının artım tempi əlilliyə görə pensiya alanların sayının artım tempini xeyli üstələyir. Belə ki, 2009-2014-cü illəri əhatə edən dövrdə əlilliyə görə pensiya alan şəxslərin əlillərin ümumi sayında xüsusi çəkisi 67,4%-dən 65,9%-ədək azalmış, ümumən əlilliyə görə sosial müavinət alanların xüsusi çəkisi isə 32,6%-dən 34,2%-ədək artmışdır.

Əlillərin əmək bazarı ümumi əmək bazarının tərkib hissəsi kimi tələb və təklif arasında deformasiya ilə xarakterizə olunur. Belə ki, əlillərin işlə təmin olunmağa böyük ehtiyacı olduğu halda, həmin şəxslər işəgötürənlər tərəfindən iş təklifi olmaması ilə qarşılaşırlar.

Statistik məlumatlara əsasən, 01 yanvar 2014-cü il tarixə əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş 349095 nəfərdən cəmi 23724 nəfər və ya 6,8% əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur. Əmək (sığorta) stajı olmaması səbəbindən

əlilliyə görə sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərdən işləyənlərin olması qeydə alınmamışdır.

Rəsmi statistikanın məlumatları əlillərlə bağlı tam təsəvvürün yaranmasına imkan vermir. Odur ki, əlilliyin sosial-demoqrafik profilinin müəyyənləşdirilməsi üçün əillər arasında keçirilmiş sosioloji sorğunun nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

Sorguda iştirak edənlərin 61%-i kişi, 39%-i qadındır. Əlillərin yaş strukturunda əksəriyyəti yuxarı yaş qrupu, yəni 50 və ondan yuxarı yaşda olanlar təşkil etmişdir. Belə vəziyyət əhalinin sağlamlığı baxımından demək olar ki, qənaətbəxşdir. Əlillərin sırasında gənclərin az sayda olması ölkənin sağlam və yüksək əmək qabiliyyətli nəslin yetişdirilməsi üçün geniş imkanlara malik olduğunu göstərir.

Əlillərin yaş-cins bölgüsündə gənc və nisbətən cavan yaş qruplarında kişilər, 45 və ondan yuxarı yaş qruplarında qadınlar üstünlük təşkil edir.

Əlillik qrupu üzrə bölgüdə əsas yeri 2-ci qrup əlillər tutur. Belə bölgünün sosial-iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək lazımdır, çünki bir çox hallarda 2-ci və 3-cü qrup əlilliyi olan insanların iqtisadi fəallığı və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanları nisbətən yüksək səviyyədə olur. Bu kateqoriyadan olan insanların əməyinin ölkə iqtisadiyatının müxtəlif sahələrində müvəfəqiyyətlə istifadəsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Onların ictimai istehsalata cəlb olunması məqsədilə əlilliyin səbəbləri nəzərə alınmalıdır. Əlilliyin səbəbləri sırasında ən yüksək göstərici ümumi xəstəlikdən əlil olanların payına düşür (91,4%). Əsəb, ürək-damar, dayaq-hərəkət, tənəffüs, sümük-əzələ, kəllə-beyin, göz xəstəlikləri ümumi səbəbdən əlilliyin əsas hissəsini təşkil edir.

Əlilliyə səbəb olan xəstəliklər üzrə əlillərin cins bölgüsü də maraqlı doğuran məqamdır. Belə ki, qadınlar arasında ruhi və psixi pozuntular, tənəffüs sisteminin xəstəlikləri, asma, bəd xəssəli şişlər üstünlük təşkil edir, digər xəstəliklər isə kişilər arasında daha çox müşahidə olunur.

Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasında onların təhsil səviyyəsi mühüm rol oynayır. Gənc əlillər sırasında ümumi orta təhsillilərin payı azlıq təşkil edir, nisbətən böyük yaşda və əlillik müddəti uzun olan əlillər daha yüksək təhsil səviyyəsinə malikdirlər. Təhsil səviyyəsinə görə ən böyük xüsusi çəkiyə ümumi orta və əsas orta təhsillilər, ən aşağı xüsusi çəkiyə isə natamam təhsili, peşə kurslarını bitirənlər və heç bir təhsili olmayanlar aiddir. Ali, yəni bakalavr və magistr təhsillilər nisbətən azlıq təşkil edirlər. Ümumilikdə əlillərin təhsil səviyyəsinin aşağı olmasının əsas səbəbi ilk növbədə onların

əlilliyi ilə bağlıdır, çünki onların əksəriyyətinin fiziki və əqli qüsurlarına görə ali və orta-ixtisas məktəblərində oxumaq və hər-hansı peşə əldə etmək imkanları həm fiziki, həm də infrastrukturun əlilliyi olan şəxslər üçün əlverişsiz olması baxımından məhduddur.

Əlil üzvü olan ailələrin sayı və tərkibinin araşdırılması göstərir ki, onların ümumi sayında 4-5 nəfərdən ibarət ailələrin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Narahat edici hal odur ki, ailələrin ümumi sayından 3,6%-ni daha çox qayğıya ehtiyacı olan tənha əlillər təşkil edir. Tənha əlillərlə yanaşı, ailədə əlillərin sayının çox olması da həmin ailələrin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və xüsusi diqqət tələb edir. Tədqiq olunan ailələrin hər altısından birində 2-3 nəfər əlil olduğu qeydə alınmışdır.

Əlillərin yarından çoxunun müəyyən iş stajı vardır. Bunun nəticəsində həmin şəxslər qismən də olsa əmək vərdişlərini saxlamışlar. Məhz bu kateqoriyadan olan şəxslərin həm sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olması, həm də öz ixtisası üzrə işə düzəlməsi onların məşğulluq probleminin həllinə imkan verə bilər. Əlilliyin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərtlə onlardan heç olmasa bir qisminin əvvəlki əmək fəaliyyətini davam etdirməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar.

Əlillərin böyük əksəriyyəti (87,1%) işsizdir. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar cəmi 9,1% təşkil edir. 3-cü qrup əlillər daha yüksək məşğulluq səviyyəsinə malikdir. Nəzərə alsaq ki, sorguya cəlb olunan əlillər arasında müəllim, sürücü, mühasib, dərzi, aqronom, çilingər, mühəndis, tibb bacısı, xalçaçı, qaynaqçı və digər peşələrdən mütəxəssislər vardır, onların əksəriyyətinin işsiz olması əlillərin məşğulluğu sahəsində ciddi çatışmazlıqların olduğu haqqında məlumat verir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, işləyən əlillərin əksəriyyətini əlillik müddəti 30 ilə qədər olan şəxslər təşkil edir. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əlillərin əlillik müddəti üzrə bu cür bölgüsü onların müəyyən iş təcrübəsindən və əmək vərdişlərindən xəbər verir, çünki onların böyük hissəsi əmək qabiliyyətli yaşda əlil olmuşlar.

Əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası ilə bağlı siyasətin bərqərar olması üçün bütün dünyada özünəməxsus ənənələr yaranmışdır. Əlillərin məşğulluğu sahəsində ən çox yayılmış üsul işəgötürənləri müəyyən nisbətdə və sayda xüsusi qayğıya ehtiyacı olanların işlə təmin olunmasına məcbur edən, o cümlədən bu insanların iş həyatına daxil olmasını asanlaşdıran və fiziki imkanlarına uyğun iş tapmalarına zəmin yaradan kvota sisteminin tətbiqidir. Bir çox ölkələr tərəfindən istifadə olunan kvotaların dərəcələri və

tətbiq olunma qaydaları, habelə onların şamil olunduğu müəssisələrin profili və ölçüsü bir-birindən fərqlidir.

Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədi ilə kvota sistemi ilə yanaşı dəstəklənən məşğulluq proqramları, sosial müəssisələrin yaradılması və digər üsullardan da istifadə olunur.

Tədqiqatlar dəstəklənən məşğulluğun digər məşğulluq növləri ilə müqayisədə əlilliyi olan insanlar üçün həm sosial, həm də psixoloji baxımdan daha faydalı olmasını, eləcə də xərclər və gəlirlər baxımından cəmiyyət üçün daha səmərəli olmasını və digər proqramların dəstəklənən məşğulluq proqramlarına nisbətən daha yüngül əlillik dərəcəsi olan şəxslərə istiqamətləndiyini göstərir.

Dəstəklənən məşğulluq proqramları əmək məhsuldarlığı aşağı olan əlil insanların işə götürülməsi üçün işəgötürənlərə maliyyə subsidiyalarının verilməsi, işə düzəlmiş əlillərin peşə təlimatları ilə təmin olunması, dövlətin maliyyə dəstəyi ilə xüsusi iş yerlərinin yaradılması, əməkhaqqına subsidiyaların verilməsi, iş axtarma və işə düzəlmə prosesində uzunmüddətli maliyyə dəstəyi və s. formalarda tətbiq olunur.

Hazırda bir çox ölkələrdə sosial müəssisələr geniş yayılmışdır. Buraya sosial bizneslər, inam birlikləri, icma müəssisələri, icma kooperativləri, qonşuluq kooperativləri, işçi kooperativləri, sosial kooperativlər, kredit birlikləri, mikrokredit və birgə məsuliyyət cəmiyyətləri aiddir.

Bir sıra ölkələrdə özünəməşğul kimi fəaliyyət göstərmək və yeni işə başlamaq istəyən əlilliyi olan şəxslərə işə başlamaq üçün qrantlar, bəzi ölkələrdə isə sosial müəssisələr əlilliyi olan insanlar üçün əlavə iş yerlərinin yaradılması üçün spesifik strategiya kimi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşların məşğulluğu üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəssisə, idarə və təşkilatlarda kvota müəyyən edilir (cədvəl):

Cədvəl

Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvotanın miqdarı

Müəssisədə işçilərin orta siyahı sayı	Kvota miqdarı	
	Cəmi	o cümlədən, əlillər üçün
25-dən 50-dək	İşçilərin orta siyahı sayının 3%-i	Bir yer
50-dən 100-dək	İşçilərin orta siyahı sayının 4%-i	İşçilərin orta siyahı sayının 2%-i

100-dən çox	İşçilərin orta siyahı sayının 5%-i	İşçilərin orta siyahı sayının 2,5%-i
-------------	------------------------------------	--------------------------------------

Eyni zamanda kvota şamil edilməyən müəssisələrin siyahısı da müəyyənləşdirilmişdir. Kvota ilə müəyyən olunduğundan artıq sayda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri işlə təmin edən işəgötürənlərə güzəştlər, kvotaya əməl etməyənlərə isə cərimələr nəzərdə tutulur. İşləyənlərin ümumi sayının azı 30 faizinin əlillərdən ibarət olduğu müəssisələr, idarələr və təşkilatlar güzəştli maliyyələşdirmə və maddi texniki-təminat hüququna malikdirlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında əlillərin məşğulluğu və cəmiyyətə inteqrasiyası üçün lazımı şərait yaradılmışdır. Bununla yanaşı, əlillərin əmək potensialından tam şəkildə istifadə olunmur və onların məşğulluğu problemi tam həllini tapmamışdır. Belə ki, əlillərin əmək potensialının düzgün qiymətləndirilməməsi, işəgötürənlərin əliliyi olan insanları işə götürməkdə maraqlı olmaması, qanunvericikdə əlillər üçün nəzərdə tutulmuş kvotalara əməl olunmaması, cəmiyyətdə əlillərə əmək fəaliyyətinə yararsız insanlar kimi münasibət göstərilməsi, əlillərin iqtisadi fəallığının aşağı olması, öz hüquqlarını tam bilməməsi və s. səbəblər nəticəsində əlillərin sosial-məişət infrastrukturundan istifadə və məşğulluğu problemləri hələ də həllini tapmamışdır.

İşəgötürənlər tərəfindən əlillərin əmək hüquqlarını tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əməl olunması səviyyəsi və əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər gözdən əlillərin timsalında sosioloji sorğu vasitəsilə öyrənilmişdir. Tədqiqat göstərmişdir ki, müəssisələrin yalnız 65%-də kvotaya əməl olunur. İşəgötürənlərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, dövlət orqanları tərəfindən iri sifarişlər, yeni texnologiyaların əldə edilməsinə yardım, əlavə maliyyə yardımları, avadanlıqların idarəetmə sisteminin əlillərə uyğunlaşdırılması, vergi imtiyazları və subsidiyaların verilməsi əlillərin məşğulluğunun genişləndirilməsi üçün stimula bilər.

Beləliklə, ölkəmizdə əlillərin qarşılaşdıqları problemlər, o cümlədən onların məşğulluğunun təmin olunması məsələləri, əlillərin əmək bazarına çıxışı üçün mövcud olan məhdudiyyətlərin həddən artıq çoxluğu bunu deməyə əsas verir ki, problemin həlli üçün yalnız qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kifayət deyil. Əliliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışının asanlaşdırılması üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət

mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bu işdə işəgötürənlərin həvəsləndirilməsi, habelə dəstəklənən məşğulluq proqramları və sosial müəssisələr vasitəsi ilə bu insanların cəmiyyətə inteqrasiyasına şərait yaradılması zəruridir.

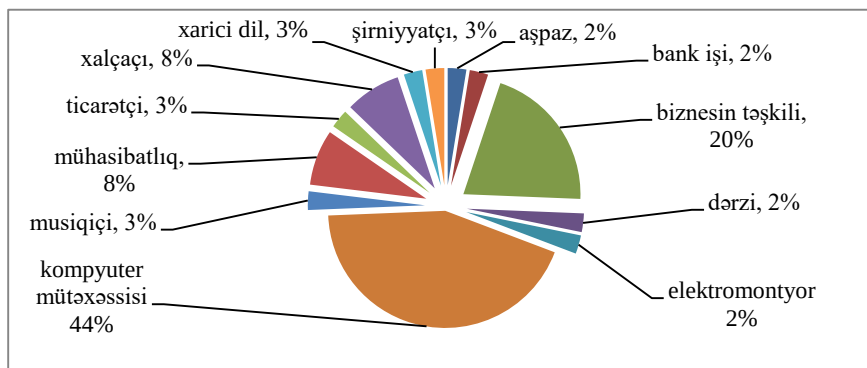
“Azərbaycanda əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsildə cəmiyyətə inteqrasiya prizmasından əlillərin iqtisadi fəallığının və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi yolları tədqiq edilmiş, əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışını asanlaşdıracaq peşələr və əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası üzrə ən önəmli tədbirlərin sırasında onların yaşayış əraziləri üzrə fərdi əməklə və ya kiçik sahibkarlıqla məşğul olmaları üçün zəruri şəraitin yaradılması xüsusi yer tutur. Bunun üçün belə insanların müvafiq imkanları müəyyənləşdirilməlidir. Bu sahədə lazımı məlumatlar adətən sosioloji sorğular vasitəsilə əldə edilir. Azərbaycanda əlillərin iqtisadi fəallığının, fərdi əmək və ya kiçik sahibkarlıq imkanlarının araşdırılması məqsədilə əlillər arasında keçirilmiş sosioloji sorğunun nəticələrindən istifadə edilmişdir.

Əlilliyi olan insanların 48%-i işləmək arzusu olduğunu bildirmişdir. Onların böyük hissəsi ümumi orta təhsil səviyyəsinə malikdir. Əlillərin 43%-i işlə əlaqədar olaraq müvafiq qurumlara müraciət etsə də, yalnız 2,0% işlə təmin olunub. Əksər əlillər işə düzəlmək üçün bilavasitə müəssisə və təşkilatlara, habelə qohum və tanışlarına müraciət etməyə üstünlük verirlər. İşə düzəlmə ilə bağlı məşğulluq xidmətinə müraciət edənlər isə azlıq təşkil edir. Belə vəziyyət onların bu orqanlara qarşı inamsızlıqları və məlumatsızlıqları ilə bağlıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iş üçün məşğulluq xidmətinə müraciət edənlərin işə düzəlmə faizi digər yollarla işə düzəlmə faizindən xeyli yüksəkdir.

Əldə edilən məlumatların qruplaşdırılması nəticəsində əlillərin işlə bağlı motivləşməsinin bir neçə aspekti aşkar olunmuşdur. Belə ki, əmək fəaliyyəti: 1) onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının mühüm mənbəyidir; 2) onların ünsiyyətdə olmaq üçün vacib imkanlardandır; 3) ailəyə kömək etmək məqsədidir; 4) öz qabiliyyətlərini reallaşdırmaq imkanındır; 5) xəstəliyi unutmaq vasitəsidir; 6) cəmiyyətə fayda vermək imkanındır; 7) özünü təsdiq etmə vasitəsidir.

Əlilliyi olan şəxslərin peşə-ixtisas səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verməməsi onların işə düzəlməsində böyük maneələr yaradır. Bununla belə, əlillərin çox az qismi yeni ixtisasa (əsasən kompyuter mütəxəssisi, biznesin təşkili, mühasibatlıq və xalçaçı) yiyələnməyə meyl göstərir (şəkil).

Şəkil. Əlilliyi olan insanların yaşayış istədikləri peşələr üzrə bölgüsü

Bu cür seçim onların iqtisadiyyatın inkişafı və elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsi haqqında məlumatlı olduqlarını və eyni zamanda cəmiyyət üçün yararlı olmaq arzularını əks etdirir. Lakin əlilliyi olan şəxslər heç də həmişə öz sağlamlıq vəziyyətinə uyğun ixtisaslar seçmirlər. Odur ki, onların peşəyönümü məsləhətləri xidmətinə böyük ehtiyacları vardır.

Əlillərin $\frac{1}{3}$ hissəsi əsasən kənd təsərrüfatı və ticarət sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmağa meyillidir. Onların fikrincə, vergi güzəştləri, torpaq sahəsinin ayrılması, kredit verilməsi və biznes kursların təşkili onların sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmasına yardım edir.

Hazırda Respublikamızda əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün yalnız kvota sistemindən istifadə olunur. Halbuki, beynəlxalq təcrübədə bu sahədə müxtəlif forma və metodlardan, o cümlədən dəstəklənən məşğulluq proqramlarından istifadə olunur.

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə sosial və peşə reabilitasiyası həyata keçirilir. Belə ki, ölkənin müxtəlif bölgələrində əsas vəzifəsi əlillik statusu alan şəxslərə tibbi-sosial reabilitasiya xidmətlərinin və əlilliyin qarşısının alınması üzrə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarət olan və il ərzində 8000-dən çox əlilliyi olan şəxsə xidmət göstərə bilən 15 regional əlillərin bərpa mərkəzi fəaliyyət göstərir. “Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin Peşə Reabilitasiya Mərkəzi”ndə isə əlilliyi olan gənclərin peşə reabilitasiyasının təmin olunması, onların əmək bazarına çıxışının asanlaşdırılması məqsədilə müxtəlif peşələr üzrə təlimlər keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildə “Əlillər üçün yararlı olan, əmək bazarında rəqabətə daha çox davamlı fəhlə və qulluqçu peşələrinin siyahısı”

təsdiq edilmişdir. Lakin bu siyahı əmək bazarının bu günkü və perspektiv tələblərinə cavab vermir və onun yeniləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Müəllif tərəfindən müasir tələblər nəzərə alınmaqla əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışını asanlaşdırma biləcək 34 adda peşə müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan ən çox tövsiyə olunan peşələr aşağıdakılardır: ağac üzərində bədii oyma, aşpaz, dərzi, xalçaçı, qadın və kişi bərbəri, kompyuter mütəxəssisi, manikürçü-kosmetoloq, qənnadçı, şirniyyatçı, rəssam və tikişçi.

Əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri müxtəlif dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, bu sahədə mövcud olan problemlərin uğurlu həlli üçün əlavə tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, regionlarda açılması gözlənilən müəssisə və təsərrüfat obyektlərindəki iş yerlərinə qismən əmək qabiliyyətli əlillərin də işə qəbul edilməsi və bu məqsədlə müəssisələr tərəfindən gənc əlillər üçün peşə kurslarının təşkili, bu kursları bitirənlərin işə qəbul edilməsi üzrə lazımi təşkilati, iqtisadi və texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Regionlarda azad sahibkarlıq zonaları yaratmaqla, yeni iş yerlərinin açılması və işsiz əlillərin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi onların məşğulluq probleminin qismən də olsa aradan qaldırılmasına imkan verir.

Kənd əhalisinin mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin olması və ailədə əlilliyi olan şəxslərin digər ailə üzvləri ilə birlikdə həmin torpaqlardan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə etməsi onların məşğulluğuna və müvafiq gəlir əldə etməsinə imkan yarada bilər. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan əlillərin peşə-ixtisas strukturunu nəzərə alaraq, onlar üçün qeyri-istehsal sahələrində, xüsusilə də yerli infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində xüsusi iş yerlərinin yaradılması bu kateqoriyadan olan əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Tədqiqat göstərir ki, Respublikamızda əlillərin məşğulluğu ilə bağlı məsələlərin müasir tələblər səviyyəsində həll edilməsi, sosial-iqtisadi islahatların mərhələlərinə uyğun dövlət siyasətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan tam, dolğun, düzgün və hərtərəfli statistik məlumatların çatışmazlığı bu sahədə problemlər yaradır. Odur ki, əlillərlə bağlı xüsusi statistikanın aparılması və eyni zamanda əlillərə dair alternativ məlumatların əldə edilməsi üçün sosioloji tədqiqatların və monitorinqlərin keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Belə tədqiqatların və monitorinqlərin nəticələrindən istifadə edilməsi daha optimal qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

Əlillərin sosial reabilitasiyası və məşğulluğu sahəsində problemlərin aradan qaldırılması üçün onların maarifləndirilməsi də daxil olmaqla müxtəlif istiqamətlərdə (təhsil, məşğulluq, asudə vaxtın təşkili və s.) sosial proqramların həyata keçirilməsi də məqsədəuyğun hesab olunur.

Nəticə və təkliflər bölməsində tədqiqatın əsas nəticələri və Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

- Azərbaycan Respublikasının əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsi və məşğulluğu sahəsində mövcud olan qanunvericilik sistemindəki bəzi boşluqların aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır;

- əlillərin məşğulluğu ilə bağlı qanunvericiliyin icra mexanizmində ciddi problemlər mövcuddur;

- qanunvericilikdə əlillər üçün xüsusi ixtisaslaşmış iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulsa da, həmin iş yerlərinin yaradılmasına işəgötürənlər səy göstərmir;

- əlillərin məşğulluğuna şərait yaradılması üçün ictimai nəqliyyatın belə insanlara uyğunlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır;

- Respublikada fəaliyyət göstərən reabilitasiya mərkəzlərində il ərzində əlilliyi olan şəxslərin çox az hissəsinə xidmət göstərə bilər.

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi integrasiyası istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri, o cümlədən əlilləri işlə təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada kvotanın təmin edilməsi ilə bağlı idarə, müəssisə və təşkilatlara nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi;

- “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulan sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar, o cümlədən əlillər üçün əlavə iş yerləri yaradan işəgötürənləri həvəsləndirmək məqsədilə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatlarının Milli

Konfederasiyası arasında bağlanan Baş Kollektiv Sazişə əlillərin əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı həyata keçiriləcək tədbirlər üzrə ayrıca bölmənin əlavə olunması;

- əlilliyi olan şəxslərin sahibkarlıq və fərdi əmək fəaliyyətinin təşkili üçün yerli məşğulluq orqanlarının imkanlarının artırılması;

- əlillərin peşə hazırlığı və məşğulluğu üzrə milli siyasətin formalaşdırılması, əmək bazarının bu günkü və perspektiv tələbləri nəzərə alınmaqla əlillər üçün yararlı olan fəhlə və qulluqçu peşələrinin yeni siyahısının təsdiq edilməsi, peşələr üzrə tədris proqramlarının müasirləşdirilməsi;

- yeni ixtisasa yiyələnmək və yaxud ixtisasını artırmaq istəyən əlillərin təliminin distant təhsil formasında, fərdi şəkildə, iş yerində və müvafiq kurslar vasitəsilə həyata keçirilməsinə lazımi şəraitin yaradılması;

- əlilliyi olan şəxslərə tibbi-sosial və peşə reabilitasiyası xidmətlərini həyata keçirən müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsi;

- əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə Respublikanın müxtəlif regionlarında fəaliyyət göstərən gənclər mərkəzlərində müvafiq şəraitin yaradılması;

- əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması məqsədi ilə onların əmək haqlarının müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən subsidiya şəklində işəgötürənlərə ödənilməsi;

- əlilliyi olan şəxslərin özünəməşğulluğunun təmin edilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinin torpaq sahəsi və güzəştli kredit ayrılması vasitəsilə stimullaşdırılması və məsləhət xidmətinin təşkil edilməsi;

- əlilliyi olan şəxslərin biznes mühitinə inteqrasiyası üçün məqsədli biznes forumların təşkili;

- əlillər arasında musiqi, rəssamlıq və s. incəsənət sahələri üzrə bir çox istedadlı insanların olduğunu nəzərə alaraq, onların müvafiq təhsil almaları üçün musiqi mərkəzlərinin yaradılması, rəsm əsərlərindən ibarət səyyar sərgilərin təşkil edilməsi və s. mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- əlillərin sosial problemlərinin araşdırılması, onların peşə yönümü və peşə reabilitasiyası ilə məşğul olan elmi-tədqiqat institutunun yaradılması;

- əlillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və məşğulluq problemlərinin həll edilməsi üçün dəstəklənən məşğulluq proqramlarının həyata keçirilməsi.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri üzrə aşağıdakı elmi məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Behbudova G.F. Müasir cəmiyyətdə əlillərin fəal əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məsələləri. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Qafqaz Universiteti, Bakı, "Nurlar", 2013, s. 24-25

2. Бехбудова Г.Ф. Вопросы социально-профессиональной реабилитации инвалидов и обеспечения их занятости в современных условиях. //Труд и социальные проблемы. Научные труды НИУЦ по труду и социальным проблемам, Баку, 2013, № 1 (12), с. 154-161

3. Behbudova G.F. Sağlamlıq imkanları məhdud insanların fəal həyata inteqrasiyası məsələləri. Azərbaycan Texniki Universitetində 10-11 dekabr 2013-cü ildə keçirilən "Azərbaycanda yüksək texnologiyaların texniki-iqtisadi problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013, s. 35-37

4. Behbudova G.F. Əlilliyi olan insanların cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının elmi-nəzəri və hüquqi aspektləri. //"Əmək və sosial problemlər" elmi əsərlər toplusu. Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Bakı, 2013, № 2 (13), s. 125-133

5. Behbudova G.F. Cəmiyyətə inteqrasiya prizmasından əlillərin əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğulluq məsələlərinin tədqiqi. //"Kooperasiya" elmi-praktiki jurnalı. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, 2014, № 1 (32), s. 129-136

6. Behbudova G.F. The study of socio-demographic situation and employment opportunities of disabled persons in Azerbaijan. //Ринок і праці та зайнятість населення. Виробничо-практичний науковий журнал (Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України Міністерства праці та соціальної політики України), №3/2014, p. 52-57

7. Behbudova G.F. Əlillərin məşğulluğu onların cəmiyyətə inteqrasiyasının əsas vasitəsi kimi: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanda mövcud vəziyyət. //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası. Bakı, №3, 2014, s. 67-76

8. Behbudova G.F. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri. "Əmək və sosial problemlər" elmi əsərlər toplusu. Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Bakı, 2015, № 1(15). s. 196-204.

РЕЗЮМЕ

Гюнель Фаттах кызы Бехбудова

Направления социально-экономической интеграции инвалидов в общество в Азербайджане

В диссертации рассмотрены социально-экономическая сущность и особенности инвалидности в современных условиях. Изучены и систематизированы классические и современные научно-теоретические подходы к социально-экономической интеграции инвалидов, обоснована роль занятости инвалидов как основного средства их интеграции в общество и исследованы пути их трудоустройства. Автором систематизированы факторы, затрудняющие и замедляющие процесс интеграции инвалидов в общество, и сформулирована его собственная позиция.

Сгруппированы законодательные акты Азербайджанской Республики, регулирующие социальную защиту и занятость инвалидов, проанализированы имеющиеся пробелы в действующем законодательстве, изучены приоритетные направления международных обязательств в этой области. На основе статистических данных и материалов социологических исследований проанализирована динамика изменения и определен социально-демографический профиль инвалидности, изучено положение в сфере занятости инвалидов, выявлены имеющиеся проблемы в этой области. Изучен зарубежный опыт социально-экономической интеграции инвалидов в общество и возможности его использования в Азербайджане с учетом существующего положения.

Исследованы перспективы развития социально-экономической интеграции инвалидов в общество, пути повышения их экономической активности и возможностей обеспечения занятости. Обоснована необходимость создания условий для интеграции инвалидов в общество посредством поощрения работодателей к обеспечению их занятости, а так же реализации программ поддерживаемой занятости. Определены профессии, облегчающие участие инвалидов на рынке труда, как ведущий способ их интеграции в современное общество.

В заключении даны выводы и предложения по социально-экономической интеграции инвалидов в общество в Азербайджане.

SUMMARY

Behbudova Gunel Fattah

Social-Economic Integration to Society directions of the invalids in Azerbaijan

Within this dissertation social-economic essence and characteristics were investigated, the notion of “invalidity” clarified, classic and scientific-theoretical approaches about social-economic integration of invalids to society were studied and systematized and ways of employment analyzed, difficulties of the invalids on integration to society were investigated and author opinion was formed.

The legislation of the Republic of Azerbaijan regulating social defence and employment of the invalids was grouped in accordance with its incidence, priority directions of international obligations were analyzed and existing gaps were defined. On the basis of statistic information and social investigation materials change dynamics of invalidity was analyzed and social-demographic cover was defined, existing problems on this field were shown, employment condition of invalids was analyzed, foreign experience on social-economic integration to society studied and present condition in Azerbaijan was analyzed.

From the integration to society prism ways of widening opportunities of employment and activity were investigated, stimulation of employers for employment of invalids, as well as necessity of integration of these persons to society was substantiated, professions making easy the integration of invalids to labour market and also directions of social-economic integration of invalids to society were defined.

In conclusion the results of investigation and substantiated from the point of scientific view offers were given for supporting the integration of invalids to society.

**Министерство Образования Азербайджанский
Республики
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности**

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ ФАТТАХ КЫЗЫ БЕХБУДОВА

**НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИНТЕГРАЦИИ ИНВАЛИДОВ В ОБЩЕСТВО В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Специальность: **5304.01** – «Виды экономической деятельности»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по экономике

Баку - 2015